

УДК 2-854(=161.2)-045.7:343.138“1972.05/.11”
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.18>

Богдан ПАСКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і методики викладання історії, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76018 (bohdan.paska@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAR-6870-2020>

Бібліографічний опис статті: Паска, Б. (2025). Судові розправи над українськими дисидентами під час генерального погрому (травень – листопад 1972 р.). *Українські історичні студії*, 17(59). 167–176. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.18>

СУДОВІ РОЗПРАВИ НАД УКРАЇНСЬКИМИ ДИСИДЕНТАМИ ПІД ЧАС ГЕНЕРАЛЬНОГО ПОГРОМУ (ТРАВЕНЬ – ЛИСТОПАД 1972 Р.)

Анотація. *Мета статті* – всебічний і комплексний аналіз судових процесів травня – листопада 1972 р. над взятими під варту в ході генерального погрому українськими дисидентами. **Методологічною основою** статті є принципи об'єктивності, всебічності, наступності, історизму. У роботі використано методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод типології, метод порівняння та зіставлення інформації з різних джерел. **Наукова новизна** зумовлена введенням у науковий обіг комплексу маловідомих документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), які дають змогу розкрити хід судових розправ над учасниками українського дисидентського руху в розпал масштабної хвилі репресій. **Висновки.** Судові розправи травня–листопада 1972 р. над українськими дисидентами були логічним завершенням тривалих слідчих дій, які здійснювалися працівниками Комітету державної безпеки (КДБ) щодо заарештованих фігурантів справи «Блок». Діячів руху опору звинувачували передусім у поширенні самвидаву та усній «антирадянській агітації». Більшість процесів відбулася в Києві та Львові, а їхніми жертвами стали активні учасники місцевих дисидентських осередків. Винесені в часи генерального погрому залежними від радянського режиму судами вироки були більші жорсткими порівняно з аналогічними ухвалами в ході хвилі репресій середини 1960-х рр. Тривалість призначених інакодумцям покарань багато в чому залежала від наявності в них попереднього досвіду ув'язнення, поведінки під час слідства та розмаху дисидентської активності. Більшість звинувачених відмовилися каятися й визнавати свою провину, окремі в'язні під час судів зважилися на різкі виступи з критикою влади та її національної політики. Завданнями КДБ під час організації судових розправ були запобігання небажаним для влади діям з боку звинувачених, свідків або інших представників дисидентського середовища, підбір зручних і залежних від режиму адвокатів, додаткова компрометація політв'язнів, їх повна ізоляція від суспільства. Однак під час судових процесів над Стефанією Шабатурою, Іриною Калинець, Іваном Гелем, Ігорем Калинцем у Львові та Зіновієм Антонюком у Києві дисидентам вдалося організувати акції задля підтримки ув'язнених та протесту проти здійснюваних розправ. Дії влади і КДБ щодо організації судових розправ у 1972 р. були набагато більші жорсткими порівняно із судами часів першої хвилі арештів, що свідчило про цілеспрямований намір припинити існування будь-якої опозиції панівному режиму.

Ключові слова: український дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), судові репресії, генеральний погром, справа «Блок».

Bohdan PASKA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76018 (bohdan.paska@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAR-6870-2020>

To cite this article: Paska, B. (2025). Sudovi rozpravy nad ukraïnskymy dysydentamy pid chas heneralnoho pohromu (traven–lystopad 1972 r.) [Trials against Ukrainian dissidents during the general pogrom (May–November 1972)]. *Ukraïnski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 167–176. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.18> [in Ukrainian].

TRIALS AGAINST UKRAINIAN DISSIDENTS DURING THE GENERAL POGROM (MAY – NOVEMBER 1972)

Summary. *The purpose of the article is a comprehensive and complex analysis of the trials of Ukrainian dissidents taken into custody during the general pogrom during May – November 1972. The methodological basis of the article is the principles of objectivity, comprehensiveness, continuity and historicism. The methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, typology method, method of comparison and juxtaposition of information from different sources are used in the work. The scientific novelty is due to the introduction into scientific circulation of a set of little-known documents of the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine (SSA SSU), which allow us to reveal the course of the judicial reprisals against participants in the Ukrainian dissident movement in the midst of a large-scale wave of repression. Conclusions. The May–November 1972 judicial reprisals against Ukrainian dissidents were the logical conclusion of the long-term investigative actions carried out by the Committee for State Security (KGB) officers against the arrested defendants of the “Bloc” case. Resistance activists were accused primarily of spreading samizdat and oral “anti-Soviet agitation”. The vast majority of trials took place in Kyiv and Lviv, and their victims were active members of local dissident groups. The sentences handed down by courts dependent on the Soviet regime during the general pogrom were harsher than similar rulings during the wave of repressions of the mid-1960s. The length of sentences imposed on dissidents largely depended on their previous experience of imprisonment, their behavior during the investigation, and the scale of their dissident activity. Most of the accused refused to repent and admit their guilt, and some prisoners dared to make harsh statements during the trials criticizing the authorities and their national policies. The KGB’s tasks during the organization of judicial reprisals were to prevent actions undesirable for the authorities by the accused, witnesses, or other representatives of the dissident community, to select lawyers who were convenient and dependent on the regime, to further compromise political prisoners, and to isolate them from society. However, during the trials of Stefania Shabatura, Iryna Kalynets, Ivan Hel, Ihor Kalynets in Lviv and Zinoviy Antonyuk in Kyiv, dissidents managed to organize actions to support the prisoners and protest against the ongoing repressions. The actions of the authorities and the KGB in organizing judicial reprisals in 1972 were much harsher than the courts during the first wave of arrests, which indicated a purposeful intention to end the existence of any opposition to the ruling regime.*

Key words: *Ukrainian dissident movement, Soviet regime, Committee for State Security (KGB), judicial repressions, general pogrom, “Bloc” case.*

Постановка проблеми. У січні 1972 р. зусиллями Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) було проведено масштабну хвилю затримань активних учасників українського дисидентського руху в рамках часткової реалізації секретної справи групової оперативної розробки «Блок». Її жертвами стали більше 20 осіб – перш за все лідери київського та львівського осередків руху. Арешти інакодумців продовжувалися і в наступні місяці. Паралельно з веденням слідства працівники КДБ активізували також таємні оперативні заходи як щодо ув’язнених дисидентів, так і стосовно їхніх друзів та однокумців на волі. Ключовою метою каральних органів була організація судових розправ над учасниками руху.

Аналіз досліджень. Події генерального погрому українського дисидентства 1972–1973 рр. в сучасній вітчизняній історіографії ставали предметом розгляду в контексті дослідження загальних тенденцій розвитку руху опору радянському режиму в працях Георгія Касьянова (Касьянов, 2019, с. 150–159), Анатолія Русначенка (Русначенко, 1998, с. 189–192), Юрія Данилюка й Олега Бажана (Данилюк, Бажан, 2000, с. 196–200), Бориса Захарова (Захарова, 2003, с. 106–108). Окремі важливі аспекти проведення цієї хвилі репресій проаналізовано в розвідках Олега Бажана (Бажан, 2013), та Богдана Паски (Паска, 2022). Особливості судової розправи над одеською групою дисидентів простежив дослідник Юрій Зайцев (Зайцев, 2014), над В’ячеславом Чорноволом – Василь

Деревінський (Деревінський, 2016, с. 163–170), над Іваном Дзюбою – Юрій Шаповал (Шаповал, 2023). Перипетії слідства й судової розправи над Василем Стусом знайшли своє відображення у праці його сина Дмитра Стуса (Стус, 2005, с. 242–319). Проте конкретні особливості проведення судових розправ над представниками руху опору протягом 1972 р. ще не ставали предметом всебічного дослідження в сучасній українській історіографії. Основою джерельної бази статті стали раніше засекречені документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), насамперед спеціальні та інформаційні повідомлення керівництва КДБ при РМ УРСР на адресу вищого партійного керівництва, а також кремлівського центру. Матеріали з кримінальних справ окремих дисидентів частково опубліковані у документальних виданнях, присвячених Ірині та Ігорю Калинцям (Українська поезія, 2004), Ніні Строкатій (Донька Одеси, 2005), Василю Стусу (Справа Василя Стуса, 2019), Івану Гелю (Іван Гель, 2022).

Мета статті полягає у всебічному та комплексному аналізі судових процесів травня – листопада 1972 р. над взятими під варту в ході генерального погрому українськими дисидентами.

Виклад основного матеріалу. Станом на кінець квітня 1972 р. у віданні КДБ в межах спецоперації «Блок» перебували 22 кримінальні справи на дисидентів. З них 12-ма займалися працівники центрального КДБ при РМ УРСР – на Олександра Сергієнка, Данила Шумука, Зіновія Антонюка, Василя Стуса, Леоніда Селезненка, Миколу Плахотнюка, Надію Світличну, Івана Дзюбу, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Юрія Шухевича та Леоніда Плюща; 4-ма – Управління КДБ у Київській обл. – на Миколу Холодного, Івана Коваленка, Володимира Рокецького та Любов Середняк; 6-ма – Управління КДБ у Львівській обл. – на Ірину Калинець, Стефанію Шабатуру, В'ячеслава Чорновола, Івана Геля, Михайла Осадчого та Ярослава Добоша (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1042, арк. 128–132). Водночас управління КДБ в Одеській обл. проводило слідчі й оперативні дії щодо заарештованих ще в другій половині 1971 р. Ніни Строкатої, Олексія Різників та Олексія Притики, проти яких було заведено справу групової оперативної розробки «Вогнище» («Очаг») і оперативну розробку «Жорстока» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1038, арк. 93–93).

Працівники КДБ здійснювали активну попередню підготовку до судових процесів над ув'язненими дисидентами. Більшості заарештованих було висунуто звинувачення за ст. 62 Кримінального кодексу (КК) УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). При цьому інакше, заарештовані вперше, проходили за ч. I цієї статті, яка передбачала максимальні терміни покарання у вигляді 7 років позбавлення волі і 5 років заслання. Водночас дисидентам, які раніше вже відбували терміни покарання за політичними статтями, загрожувала ч. II ст. 62, за умовами якої можна було опинитися за ґратами до 10 років, а на засланні – до 5 років. Основними завданнями слідства, яке провадили співробітники спецслужби, було отримання особистого зізнання від звинуваченого (в ідеалі – «щирого каяття»), компрометуючих показів з боку достатньої кількості свідків, речових доказів у вигляді вилучених «антирадянських документів» тощо. В обвинувальних висновках більшості справ фігурували типові звинувачення у виготовленні, зберіганні та поширенні «антирадянської літератури» – самвидавних документів і матеріалів, а також в «антирадянській агітації і пропаганді» усним способом (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 254–255; Українська поезія, 2004, с. 293–301).

Слідство в більшості справ працівники КДБ планували завершити до літа 1972 р. і провести судові розправи над їхніми фігурантами (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1042, арк. 132). Проте справи на лідерів українського дисидентства – Івана Світличного, Надію Світличну, Івана Дзюбу, Євгена Сверстюка, В'ячеслава Чорновола – зважаючи перш за все на значний обсяг епізодів обвинувачення, КДБ довели до суду тільки навесні 1973 р. Іншою причиною відтермінування зазначених судових розправ були складнощі у виявленні можливих авторів загрозливого для режиму документа «Програма укомуністів» (вилучений під час обшуку на квартирі Є. Сверстюка) та членів редакції нелегального часопису «Український вісник», п'ять випусків якого побачили світ протягом 1970–1971 рр. (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1042, арк. 128). В обох випадках ключовими підозрюваними були наведені лідери руху опору.

Зрештою, протягом травня – листопада 1972 р. було проведено 17 судових процесів над українськими дисидентами – об'єктами справи «Блок» або їхніми контактами. З них 9 відбулися

в Києві, 5 – у Львові, 1 – в Одесі, 1 – у Івано-Франківську та 1 – у Черкасах. Наведемо загальну хронологію розправ та отримані дисидентами вироби.

Київські процеси:

- 5–6 червня – Володимир Рокецький, 5 років виправно-трудова колоній (ВТК) суворого режиму (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1047, арк. 33–35);
- 21–23 червня – Олександр Сергієнко, 7 років ВТК суворого режиму та 3 роки заслання (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1047, арк. 294–315);
- 5–7 липня – Данило Шумук, 10 років ВТК особливого режиму та 5 років заслання, визнаний особливо небезпечним рецидивістом (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 159–162);
- 13 липня – Іван Коваленко, 6 років ВТК суворого режиму та 3 роки заслання (згодом скорочено до 5 років ВТК) (Рух опору, 2012, с. 335);
- 1–9 серпня – Зіновій Антонюк, 7 років ВТК суворого режиму та 3 роки заслання (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 246–249);
- 31 серпня – 7 вересня – Василь Стус, 5 років ВТК суворого режиму та 3 роки заслання (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1053, арк. 223–225);
- 8 вересня – Борис Ковгар, примусове лікування у спецпсихлікарні (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1053, арк. 258–259);
- 12–19 жовтня – Семен Глузман, 7 років ВТК суворого режиму і 3 роки заслання; Любов Середняк, 1 рік позбавлення волі (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 9–10);
- 13 листопада – Микола Плахотнюк, примусове лікування у спецпсихлікарні (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 298).

Львівські процеси:

- 12–13 липня – Стефанія Шабатура, 5 років ВТК суворого режиму і 3 роки заслання (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 296–297);
- 31 липня – 2 серпня – Ірина Калинець, 6 років ВТК суворого режиму і 3 роки заслання (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 129–131);
- 4–7 серпня – Іван Гель, 10 років ВТК особливого режиму і 5 років заслання, визнаний особливо небезпечним рецидивістом (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 200–201; Іван Гель, 2022, с. 325–330);
- 4–5 вересня – Михайло Осадчий, 7 років ВТК особливого режиму і 3 роки заслання, визнаний особливо небезпечним рецидивістом (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1053, арк. 211–212);
- 13–15 листопада – Ігор Калинець, 6 років ВТК суворого режиму і 3 роки заслання (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 307–309).

Процеси в інших регіонах:

- 4–19 травня, Одеса – Ніна Строката, 4 роки ВТК суворого режиму; Олексій Різників, 5,5 років ВТК суворого режиму; Олексій Притика, 2 роки ВТК суворого режиму (Донька Одеси, 2005, с. 133–146);
- 8–12 червня, Івано-Франківськ – Василь Романюк, 7 років позбавлення волі і 3 роки заслання (Рух опору, 2012, с. 614);
- 14–16 листопада, Черкаси – Кузьма Матвіюк, 4 роки ВТК суворого режиму; Богдан Чорномаз, 3 роки ВТК суворого режиму (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1059, арк. 69–70).

На основі доповідних записок КДБ можна дійти висновку про те, що термін покарання українських дисидентів в результаті судових процесів 1972 р. визначався трьома такими основними факторами:

- 1) наявність попереднього досвіду ув'язнення – у такому разі дисидента визнавали особливо небезпечним рецидивістом і судили за ч. II ст. 62 (зокрема, колишні політв'язні Д. Шумук та І. Гель отримали максимально можливі терміни – 10 років позбавлення волі і 5 років заслання);
- 2) поведінка під час слідства – дисидентів, які демонстрували щире каяття, засуджували на менші терміни ув'язнення, ніж більш безкомпромісних (наприклад, О. Сергієнко, який різко відмовився йти на «покаяння» й засуджувати свою дисидентську діяльність, отримав 7 років

позбавлення волі та 3 роки заслання, а В. Рокецький, який доволі швидко пішов на співпрацю зі слідством і визнав себе винним, був засуджений до 5 років позбавлення волі; якщо ж каяття заарештованого дисидента було дуже «ширим» і він погоджувався надати потрібні владі викривальні покази на своїх однодумців, його могли повністю звільнити від відповідальності й відпустити на волю – так було вчинено в липні 1972 р. з М. Холодним та Л. Селезенком) (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 226–229, 237–239);

3) «важкість здійснених злочинів» – автори або дуже активні поширювачі самвидаву отримували більші терміни, ніж менш активні та впливові дисиденти (наприклад, автор повісті «Більмо» М. Осадчий, незважаючи на численні покаяльні заяви та частковий компроміс зі слідством, отримав 7 років позбавлення волі і 5 років заслання, а Л. Середняк, яка виступала в ролі друкарки самвидавних документів, опинилася за ґратами на 1 рік).

Більшість ув'язнених дисидентів під час слідства та безпосередньо на судових процесах відмовилася визнавати свою провину. Інакодумці, як правило, під тиском доказів і свідчень визнавали конкретні факти зберігання і поширення самвидаву, проте заперечували «антирадянський умисел» у своїх діях та участь в «антирадянській агітації і пропаганді» в усний спосіб. Окремі дисиденти демонстрували зразки сміливої і безкомпромісної поведінки, відкрито виступаючи проти радянської системи. Зокрема, О. Сергієнко під час останнього слова навідріз відмовився каятися, різко заперечував свою провину, відмовився сприймати підібрані слідством покази свідків як повноцінні докази (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1047, арк. 315). Не визнали свої вірші антирадянськими подружжя поетів Ірина та Ігор Калинці (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 129–131; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 307–309). Львівський дисидент І. Гель під час виступів на відкритому судовому процесі різко критикував національну політику радянської влади, наводив приклади здійснення на території України русифікації. У своєму останньому слові 7 серпня 1972 р. він згадав про злочини радянської влади проти українців – Голодомор і сталінські репресії, депортації українців до Сибіру, знищення тоталітарним режимом інтелігенції. Підсудний сміливо заявив: «Домінуючими постулатами багатьох росіян завжди були великодержавність та панрусизм <...> Тому кожна чесна людина, кожен, хто почуватися українцем, повинен встати і рішуче заявити: «Ні. Ми хочемо і будемо жити. Ми хочемо і будемо жити українцями зі своїм способом мислення, своєю мовою, своєю національною культурою». Так треба сказати саме сьогодні, бо завтра може бути пізно» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 359–362).

Окремі в'язні під значним тиском змушені були піти на визнання своєї провини та компроміси з системою. Один з фігурантів одеського судового процесу О. Притика під час допиту повністю підтвердив надані на попередньому слідстві компрометуючі покази на своїх товаришів по нещастю Н. Строкату та О. Різників (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1044, арк. 50). Київський дисидент В. Рокецький під час суду, визнаючи свою провину, заявив, що поширював самвидав під впливом прослуховування закордонних радіопередач (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1047, арк. 33–35). Михайло Осадчий під час останнього слова відмовився від авторства своєї повісті «Більмо» в тому вигляді, в якому вона була надрукована на Заході, та навіть виявив протест українським еміграційним організаціям щодо «використання цієї повісті в антирадянських цілях» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1053, арк. 211–212). Змушений був заявити про визнання провини і «розкаятися» на судовому процесі поет В. Стус (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1053, арк. 224–225; *Справа Василя Стуса*, 2019, с. 95–96).

Одним з ключових завдань КДБ була «правильна організація» судових розправ над дисидентами, унеможливлення будь-яких «ексцесів» у вигляді «неправильної поведінки» когось зі свідків, акцій протесту та підтримки ув'язнених. Для цього вживалося різних оперативних заходів, виділялися спеціальні наряди з числа співробітників КДБ, Міністерства внутрішніх справ (МВС) і «народних дружинників» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1063, арк. 332–334). Наприклад, під час відкритого судового процесу в Одесі 4–19 травня над Н. Строкатою, О. Різниківим та О. Притикою органи КДБ вживали активних заходів щодо недопущення приїзду до «південної столиці» українського дисидентства інакодумців з інших міст. Серед іншого було унеможливлено виїзд до Одеси поета Ігоря Калинця зі Львова, а дисидентку Стефанію Гулик, якій

все ж таки вдалося добратися на суд, вжитими заходами було відкликано до Львова. У перший день судової розправи «під благородним приводом» не було допущено на оголошення обвинувального висновку С. Гулик і місцевого дисидента Леоніда Тимчука (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1042, арк. 344–347). У жовтні 1972 р. близькі знайомі підсудних С. Глузмана та Л. Середняк – С. Борщевський, К. Гільдман, А. Фельдман та В. Ювченко – намагалися потрапити на процедуру оголошення вироку, проте не були допущені «через відсутність вільних місць» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 9–10).

Проте друзі й однодумці заарештованих дисидентів намагалися надати їм посильну допомогу. Як свідчить базоване на оперативних матеріалах спеціальне повідомлення КДБ від 9 червня 1972 р., об'єкти справи «Блок», які залишилися на волі, вели роботу щодо підготовки лінії поведінки свідків на майбутніх судових процесах, обмінювалися думками про свої майбутні виступи під час судів, надавали моральну підтримку родичам заарештованих (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1047, арк. 107). Працівникам КДБ вдалося зафіксувати такі слова літературознавиці Михайлини Коцюбинської, сказані в розмові зі знайомими: «Нам треба допомогти арештованим, не треба мовчати, треба писати побільше анонімок у всі інстанції, особливо в ЦК. Писати треба про те, що заарештовані – справжні люди, а ті, хто їх заарештували, здійснюють свавілля». Ігор Калинець виношував плани звернутися до окремих молодих літераторів з числа членів Спілки письменників України та вмовити їх на знак протесту вийти з організації (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1047, арк. 108).

Після перших проведених судових процесів на початку липня 1972 р. дисиденти на волі намагалися збирати й поширювати інформацію про розправи, допомагати в організації направлення касаційних заяв у Верховний Суд УРСР. Зокрема, М. Коцюбинська по телефону обумовленим способом передала детальні відомості про суди та терміни покарання в Прагу місцевій літературознавиці українського походження Зіні Генік-Березовській. Викладачка Львівського університету Любомира Попадюк поширювала інформацію про розправи над дисидентами у середовищі своїх знайомих (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 190–191).

Під час судових процесів у Львові, незважаючи на протидію КДБ, вдалося організувати декілька акцій задля підтримки заарештованих і протесту проти владного свавілля. Під час закритої розправи над С. Шабатурою 12–13 липня 1972 р. під стіни приміщення суду дисидентку прийшли підтримати Богдан Горинь, Ігор Калинець, Стефанія Гулик, Атена Волицька, С. Мороз. Останнього за образу працівників міліції та дружинників було притягнуто до адміністративної відповідальності (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 296–297). Більш масштабна акція протесту біля будівлі Львівського обласного суду розгорталася у дні розправи над Іриною Калинець 31 липня – 2 серпня 1972 р. Серед протестувальників були чоловік поетеси Ігор Калинець, Михайло Горинь, Ольга Горинь, Любомира Попадюк, Стефанія Гулик, Людмила Шереметьєва, Ярослав Лемик, Марія Ковальська, Марія Гель, Богдан Сорока, Ксенія Денисовець, Мануляк Михайло, Роман Хоркавий. Останнього за надмірну активність притягнули до адміністративної відповідальності терміном на 15 діб (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 129–131). За активну участь у протестах проти розправи над І. Гелем 4–7 серпня адміністративне покарання на 10 діб отримала С. Гулик (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 200–201).

Особливою формою протесту проти судових процесів була відмова окремих свідків від співучасті у розправах над своїми однодумцями. Під час процесу над Іриною Калинець, виступаючи проти його закритого характеру, відмовилися давати покази Ігор Калинець, Богдан Горинь та Галина Савронь. У відповідь суд вирішив притягнути їх до кримінальної відповідальності; Ігоря Калинця було заарештовано вже за декілька днів після розправи над його дружиною (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 130–131). У ході суду в Києві над З. Антоном свідок Василь Лобко приніс до зали засідання свій памфлет «До українського народу» і пробував декілька разів його зачитати вголос, намагаючись довести, що в Україні відбувається насильницька русифікація. Відповідно до судової ухвали від 2 серпня 1972 р. матеріали щодо В. Лобка було виділено зі справи З. Антонока і скеровано до КДБ для вирішення питання про притягнення його до кримінальної відповідальності (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 247–249).

Зрештою, у серпні 1973 р. захисника української мови було заарештовано, а в березні 1974 р. – засуджено до 3 років ув'язнення (Рух опору, 2012, с. 428).

Повним провалом для КДБ виявився судовий процес над Ігорем Калинцем у листопаді 1972 р. Під час засідання від своїх попередніх показів відмовилася Мирослава Зваричевська, здійснивши спробу захистити підсудного як поета, у творчості якого немає жодних антирадянських елементів. Під приводом закритості суду вкотре не побажала давати покази Г. Савронь. На процес не вдалося доставити свідків В. Рокецького (відбував покарання у ВТК) і М. Плaxотнюка (через хворобу). Сам підсудний заявив, що не переслідував своєю творчістю цілей підризу й ослаблення радянської влади. Незадоволення щодо судового процесу над поетом керівництву КДБ висловлював сам перший секретар Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Володимир Щербицький, який на відповідній доповідній записці голови КДБ при РМ УРСР Віталія Федорчука написав резолюцію: «Процес над Калинцем організований погано!» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 307–309).

Особливу роль у судових процесах 1972 р. працівники КДБ відводили підбору «правильних» адвокатів, які б виступали тільки формальними захисниками звинувачених дисидентів, а на ділі підтримували прокурорів і виконували всі вказівки спецслужби. Під час судових розправ над українськими інакодумцями напередодні генерального погрому окремі адвокати намагалися дійсно захищати своїх підопічних і всіляко допомагали їм. Наприклад, це були московські захисники В. Ромм (справи Святослава Караванського та Івана Сокульського), Є. Коган (справа Валентина Мороза), С. Арій (справа Генріха Алтуняна), Ю. Саррі та О. Залеський (справа Миколи Кульчинського). Адвокат Є. Коган, зокрема, у 1970 р. просив Верховний Суд суттєво знизити покарання дисиденту В. Морозу, а під час зустрічей із в'язнем зумів винести зі слідчого ізолятора його рукопис «Замість останнього слова». Зрештою, керівництву КДБ на початку 1970-х рр. спільно з Міністерством юстиції УРСР, згідно зі вказівкою з московського центру, провело роботу з відбору «найбільш підготовлених захисників, які можуть бути допущені до участі в справах, підслідних органам держбезпеки». Для таких адвокатів було запроваджено спеціальну перевірку, їм почали оформлювати спеціальні допуски до роботи з документами дисидентських справ (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 990, арк. 241–245).

Родичі та однодумці заарештованих, у свою чергу, намагалися забезпечити для дисидентів дійсно фахових і незалежних від влади адвокатів. У березні 1972 р. кадебісти зафіксували телефонну розмову, під час якої львівська дисидентка А. Волицька зверталася до адвоката Є. Когана з проханням виступити захисником В. Чорновола. Керівництво республіканського КДБ терміново скерувало доповідну записку до своїх кремлівських колег, клопотаючи вжити заходів для недопущення такого повороту подій (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1040, арк. 161–162). Результат не забарився: в період судових розправ 1972 р. більшість призначених владою адвокатів слухняно виконувала вказівки органів КДБ й намагалася під час слідства схилити дисидентів до покаяння. Тому й не дивно, що Данило Шумук та Ірина Калинець намагалися в ході судових процесів оголосити своїм адвокатам відвід (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 159–162; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 129–131).

Проте окремі захисники намагалися надавати певну допомогу дисидентам. Зокрема, адвокат юридичної консультації № 1 Ленінського р-ну Києва Іван Єжов під час касації за справою І. Коваленка домогся зниження йому терміну покарання з 6 років позбавлення волі і 3 років заслання до 5 років ув'язнення. Цей же адвокат під час суду над З. Антонюком заявив, що не вбачає у діях свого підзахисного «антирадянської агітації й пропаганди», просив перекваліфікувати обвинувачення на «поширення наклепницьких документів», а під час визначення міри покарання – обмежитися фактично відбутим терміном перебування у свідчому ізоляторі і негайно випустити дисидента на волю. Звичайно, керівництву КДБ негайно проінформувало про кейс І. Єжова Міністерство юстиції УРСР, а В. Щербицький викликав В. Федорчука на особисту розмову щодо дій адвоката (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1051, арк. 246–249). У подальшому схожі випадки було зведено до мінімуму.

Іноді працівники КДБ вдавалися до методів додаткової компрометації українських політв'язнів під час або після судових процесів. Зокрема, Д. Шумуку, окрім політичних ст. 62,

ч. II КК УРСР та 70, ч. II КК Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР), було висунуто звинувачення за ст. 197 КК УРСР («повідомлення неправдивих відомостей органам загсу»). Йшлося про те, що дисидент перед укладенням шлюбу у 1971 р. не розірвав попереднє одруження, яке було зареєстровано ще в міжвоєнний період під час перебування західноукраїнських земель під владою Польщі. Очевидною метою в цьому разі було виставлення Д. Шумука як аморальної особистості (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1049, арк. 159–162). У жовтні 1972 року, вже після судового процесу над В. Стусом, кадебістам під час «виховних бесід» вдалося схилити поета до написання заяви із засудженням своєї поведінки для публікації в пресі. Цей документ так і не було опубліковано, адже політв'язень покавсяся «недостатньо щиро» та «ухилився від принципової оцінки ворожої діяльності однодумців». Проте керівництво КДБ вирішило ознайомити із заявою В. Стуса окремих представників дисидентського середовища (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1056, арк. 50–51; Стус, 2005, с. 307–317). У такий спосіб, з одного боку, чинився тиск на менш стійких інакодумців, а з іншого – здійснювалася компрометація самого засудженого поета.

Якщо порівняти судові процеси часів генерального погрому з аналогічними розправами часів першої хвилі арештів 1965–1966 рр., впадають в око три суттєві відмінності. По-перше, в середині 1960-х рр. кадебісти доволі часто організовували «групові» судові розправи над кількома дисидентами відразу (Секо, 2015, с. 65). Водночас характерною рисою судів 1972 р. стало те, що органи КДБ намагалися максимально ізолювати заарештованих одне від одного, і проводили розправи над ними поодиночі. Тільки три із сімнадцяти судових процесів 1972 р. були «груповими» – це були процеси над Н. Строкатою, О. Різниківим та О. Притикою в Одесі, над С. Глузманом та Л. Середняк у Києві, а також над К. Матвіюком і Б. Чорномазом у Черкасах. В усіх інших випадках дисидентів судили наодинці – щоб максимально посилити на них психологічний тиск і створити враження повної ізоляції інакодумців від суспільства.

По-друге, на початку 1970-х рр., на відміну від середини 1960-х рр., було активізовано використання психіатричних репресій. У вересні 1972 р. за рішенням суду до психлікарні спеціального типу було запроторено Б. Ковгара, у листопаді цього ж року – М. Плахотнюка; трохи згодом – Леоніда Плюща та Василя Рубана. Керівництво українського республіканського КДБ при цьому доволі лицемірно вважало перебування у спецпсихлікарнях значним полегшенням долі дисидентів. 17 листопада 1972 р. В. Федорчук звертався з проханням до загальносоюзного КДБ покращити якість судово-психіатричних експертиз щодо інакодумців в Інституті ім. В. Сербського в Москві – щоб не давати можливості «антирадянським елементам» уникати кримінальної відповідальності (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1059, арк. 15–23).

По-третє, не можна не зауважити той факт, що отримані дисидентами терміни покарання у 1972 р. переважно були набагато тривалішими, ніж за результатами судових процесів 1966 р. Під час першої хвилі арештів максимальний термін ув'язнення становив 6 років позбавлення волі, який отримали тільки два львівські дисиденти – Михайло Горинь і Михайло Масютко; чимало ув'язнених отримали терміни 2, 3 або 4 роки, і жодного разу їх не карали засланням (Секо, 2015, с. 59–62). Натомість у 1972 р. за ч. I ст. 62 типовий термін позбавлення волі становив 5–7 років. Відразу 12 дисидентів отримали додатково до чималого терміну позбавлення волі ще 3–5 років заслання. Інакодумців хотіли прибрати з України на якомога довший період часу. Усе вказувало на серйозність намірів влади надовго покінчити з активністю дисидентського середовища в УРСР.

Висновки. Таким чином, судові розправи травня – листопада 1972 р. над українськими дисидентами були логічним завершенням тривалих слідчих дій, які здійснювалися працівниками КДБ щодо заарештованих фігурантів справи «Блок». Діячів руху опору звинувачували передусім у поширенні самвидаву та усній «антирадянській агітації». Більшість процесів відбулася в Києві та Львові, а їхніми жертвами стали активні учасники місцевих дисидентських осередків. Винесені в часи генерального погрому залежними від радянського режиму судами вироки були більш жорсткими порівняно з аналогічними ухвалами в ході хвилі репресій середини 1960-х рр. Тривалість призначених інакодумцям покарань багато в чому залежала від

наявності в них попереднього досвіду ув'язнення, поведінки під час слідства та розмаху дисидентської активності. Більшість звинувачених відмовилася каючись та визнавати свою провину, окремі в'язні під час судів зважилися на різкі виступи з критикою влади та її національної політики. Завданнями КДБ під час організації судових розправ були запобігання небажаним для влади діям з боку звинувачених, свідків або інших представників дисидентського середовища, підбір зручних і залежних від режиму адвокатів, додаткова компрометація політв'язнів, їх повна ізоляція від суспільства. Однак під час судових процесів над Стефанією Шабатурою, Іриною Калинець, Іваном Гелем, Ігорем Калинцем у Львові та Зіновієм Антонюком у Києві дисидентам вдалося організувати акції задля підтримки ув'язнених та протесту проти здійснюваних розправ. Дії влади і КДБ щодо організації судових розправ у 1972 р. були набагато більш жорсткими порівняно зі судами часів першої хвилі арештів, що свідчило про цілеспрямований намір припинити існування будь-якої опозиції панівному режиму.

Джерела та література

- Бажан, О.** (2013). Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 143, 30–36.
- Данилюк, Ю., & Бажан, О.** (2000). *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)*. Київ: Рідний край, 389.
- Деревінський, В.** (2016). *В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою*. Харків: Віват, 496.
- Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах* (2005) / упор. О. Різників. Одеса: Друк, 2005, 516.
- Зайцев, Ю.** (2014). Рух опору на Півдні України (кінець 1950-х – 1980-ті рр.): одеська парадигма. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 24, 413–434.
- Захаров, Б.** (2003). *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: Фоліо, 144.
- Іван Гель: інтерв'ю, документи, спогади* (2022) / упор. і ред. Ю. Зайцев. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 530 с.
- Касьянов, Г.** (2019). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*. Київ: Кліо, 248.
- Паска, Б.** (2022). Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 52–3, 14–20. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.
- Русначенко, А.** (1998). *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 х – початок 1990 х років*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 720 с.
- Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник* (2012). Київ: Смолоскип, 896.
- Секо, Я.** (2015). Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія*, 2–4, 57–66.
- Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР* (2019) / упор. В. Кіпіані. Харків: Віват, 688 с.
- Стус, Д.** (2005). *Василь Стус: життя як творчість*. Київ: Факт, 368 с.
- Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців* (2004) / упор. Ю. Зайцев. Львів: Афіша, 572 с.
- Шаповал, Ю.** (2023). Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*, 5, 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.

References

- Bazhan, O.** (2013). Spetsoperatsiia KDB URSR "Blok": rozrobka, khid, naslidky [Special operation of the KGB of the Ukrainian SSR "Block": development, progress, consequences]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – Scientific notes of NaUKMA. Historical sciences*, 143, 30–36. [in Ukrainian]
- Danyliuk, Yu., & Bazhan, O.** (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [The opposition in Ukraine (the second half of the 1950s – 1980s of the 20th century)]*. Kyiv: Ridnyi kraj, 389. [in Ukrainian]
- Derevynskiy, V.** (2016). *Viacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu [Vyacheslav Chornovil: the spirit that tears the body to battle]*. Kharkiv: Vivat, 496. [in Ukrainian]
- Donka Odesy: Nina Strokata v dokumentakh i spohadakh [Daughter of Odessa: Nina Strokata in documents and memories]* (2005) / Comp. O. Riznykiv. Odessa: Druk, 2005, 516. [in Ukrainian]

- Ivan Hel: interviu, dokumenty, spohady* [*Ivan Hel: interviews, documents, memories*] (2022) / Comp., ed. Yu. Zaitsev. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 530. [in Ukrainian]
- Kasianov, H.** (2019). *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv* [*Dissent: the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s*]. Kyiv: Klio, 248. [in Ukrainian]
- Paska, B.** (2022). Sichnevyyi pohrom ukrainskoho dysydentskoho rukhu 1972 r.: do pytannia pro khronolohiiu i masshtaby [The January pogrom of the Ukrainian dissident movement of 1972: to the question of chronology and scale]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current Issues of the Humanities*, 52–3, 14–20. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>. [in Ukrainian]
- Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsyklopedychnyi dovidnyk* [*The Resistance movement in Ukraine: 1960–1990. Encyclopedic Reference*] (2012). Kyiv: Smoloskyp, 896. [in Ukrainian]
- Rusnachenko, A.** (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [*National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s*]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihi, 720. [in Ukrainian]
- Seko, Ya.** (2015). Areshty 1965 r. v URSS yak zasib borotby komunistychnoi partii z inakodumstvom [Arrests of 1965 in the Ukrainian SSR as a means of the Communist Party's struggle with dissent]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii Istoriiia – Scientific Notes of the Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. History Series*, 2–4, 57–66. [in Ukrainian]
- Shapoval, Yu.** (2023). Sprava Ivana Dziuby z vidstani piv stolittia [The case of Ivan Dziuba from a distance of half a century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>. [in Ukrainian]
- Sprava Vasylia Stusa. Zbirka dokumentiv z arkhivu kolyshnoho KDB URSS* [*The case of Vasyl Stus. A collection of documents from the archives of the former KGB of the Ukrainian SSR*] (2019) / Comp. V. Kipiani. Kharkiv: Vivat, 688. [in Ukrainian]
- Stus, D.** (2005). *Vasyl Stus: zhyttia yak tvorchist* [*Vasyl Stus: life as creativity*]. Kyiv: Fakt, 368. [in Ukrainian]
- Ukrainska poeziia pid sudom KGB: Kryminalni spravy Iryny ta Ihoria Kalyntsyv* [*Ukrainian poetry on trial by the KGB: The criminal cases of Iryna and Ihor Kalynets*] (2004) / Comp. Yu. Zaitsev. Lviv: Afisha, 572. [in Ukrainian]
- Zaitsev, Yu.** (2014). Rukh oporu na Pivdni Ukrainy (kinets 1950-kh – 1980-ti rr.): odeska paradyhma [The Resistance movement in Southern Ukraine (late 1950s – 1980s): the Odesa paradigm]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*, 24, 413–434. [in Ukrainian]
- Zakharov, B.** (2003). *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987)* [*Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)*]. Kharkiv: Folio, 144. [in Ukrainian]